

Ernst Toller: een strijder tegen de barbarij

Ewout van der Knaap

BRON: Nawoord Ewout van der Knaap bij *Een jeugd in Duitsland*, 3e druk, Uitgeverij Schokland, 2013

Eine Jugend in Deutschland van Ernst Toller verscheen in 1933 bij de in Amsterdam gevestigde uitgeverij Querido, die Duitstalige literatuur van door de Nazi's verbannen schrijvers in het origineel publiceerde. In de eerste catalogus van Querido is *Eine Jugend in Deutschland* naast negen andere werken en het maandtijdschrift *Die Sammlung* opgenomen. In het Duits wordt het boek als volgt aangeprezen:

‘Ernst Toller vertelt ons zijn leven. Met een oprechtheid die zelfs de tegenstander zou moeten aangrijpen worden alle fasen van deze zo ernstig en hartstochtelijk geleefde jeugd beschreven en episch bezworen; kindheid en studententijd; de innerlijke crisis tijdens de oorlog waaraan Toller als vrijwilliger deelnam; de gloeiende, actieve deelname aan de Duitse Revolutie van 1918 en al haar gevechten, de Radentijd in München waarvan hij een van de hoofdfiguren was; vervolging, arrestatie, proces en de lange jaren van vestingstraf. Het verslag van dit bedrijvige leven is spannend als de meest bewogen roman.’

Toen *Eine Jugend in Deutschland* bij Querido verscheen waren Tollers toneelstukken en gedichten, die hij voor een groot deel in gevangenschap schreef, al in 27 talen vertaald. De schrijver die na de poging tot revolutie in Beieren van 1919 tot 1924 vijf jaar lang gevangen zat, was mede door zijn engagement voor velen een held geworden, zijn expressionistische toneelstukken, deels geregisseerd door de avant-gardist Erwin Piscator, werden veel gespeeld, als spreker was hij veel gevraagd. De wereldberoemde autobiografie *Eine Jugend in Deutschland* is nog steeds een tot de verbeelding sprekende bron voor degenen die dichter bij centrale gebeurtenissen en personen in de periode 1914-1933 willen staan.

Historici spreken van de lange 19e eeuw, die van de Franse Revolutie in 1789 tot het begin van de Eerste Wereldoorlog in 1914 duurde. Toen volgens deze visie de twintigste eeuw vijf jaar oud was, was behalve een wereldoorlog ook al een tegenrevolutie gestreden en waren de Duitsers een illusie armer. Bij beide bloed-

baden was Ernst Toller betrokken. Gekoppeld aan de persoon roept de naam Toller (in de overtreffende trap: ‘geweldiger’ of ‘dwazer’) de vraag op hoe ver een mens in zijn engagement kan gaan. Zijn politieke leven is ook in eigen kring niet onomstreden, voor de een is hij een held, voor de ander een verrader.

Zoals ieder autobiografisch geschrift hebben ook Tollers herinneringen de ambitie verslag te doen, bekende feiten anders te belichten en hier en daar zaken te bekennen. We lezen over een avontuurlijk bestaan in politiek turbulente tijden en zijn sprakeloos vanwege de kunst der herinnering die Toller bezit. Op meeslepende en gedetailleerde wijze reconstrueert hij dialogen en situaties. Daarbij citeert hij bij wijze van authenticiteit de volksmond in het Beiers, wat overigens in deze vertaling niet in dialect is weergegeven. Door diverse standpunten schemeren eigen artikelen uit de jaren twintig heen. Toller schrijft gloedvol maar ook nuchter en klaarblijkelijk eerlijk, zonder de ontwikkelingen van de gebeurtenissen onrecht aan te doen. Zijn kronieken beginnen bij zijn jeugd in Pruisen, in oostelijk Duitsland. Met warmte vertelt hij over de keukenmeid Jule, met grote betrokkenheid over armoede en antisemitisme.

Nadat het keizerrijk in 1918 door de oorlog ten einde was gekomen en de roep om nieuwe tijden luider was

geworden, droomden zowel ter rechter als ter linkerzijde Duitsers van een omwenteling. Op 7 november 1918 wordt de Beierse koning Lodewijk III afgezet en de Beierse Vrijstaat uitgeroepen. Al gauw ontspint zich een machtsstrijd tussen de twee partijen die deel uitmaken van de nieuwe regering: de meer radicale USPD (Unabhängige Sozialdemokratische Partei Deutschlands) en de SPD (Sozialdemokratische Partei Deutschlands). Nadat de SPD in januari de verkiezingen wint, wordt Kurt Eisner, de minister-president van de Beierse Vrijstaat en vooraanstaand lid van de USPD, vermoord door de nationalistische Graaf von Arco auf Valley. De USPD komt in opstand tegen deze moord én tegen de sociaaldemocratische regering. Op een moment dat de revolutie eigenlijk al verloren lijkt, verenigen arbeiders en soldaten zich in bedrijfs- en soldatenraden en wordt op 7 april 1919 onder leiding van de USPD de Münchense Radenrepubliek uitgeroepen, naar het model van de geslaagde Russische Oktoberrevolutie. Ook in Tollers leven volgen de ontwikkelingen elkaar snel op. De antimilitaristische student Toller die nog in januari 1918 bij een toespraak in een collegezaal ten overstaan van 300 studenten het recht van studenten op vrijheid van meningsuiting had bepleit, en vanaf november 1918 plaatsvervangend voorzitter van de Uitvoerende Raad van de “Bayerische Arbeiter-, Bauern- und Soldatenräte” was, treedt in de voetsporen van de door hem bewonderde Eisner en wordt op 6 april 1919 namens de USPD voorzitter van de Centrale Arbeiders- en Soldatenraad, bijgestaan door een Raad van Volkscommissarissen waarvan onder andere Erich Mühsam (USPD), de anarchist Gustav Landauer en sociaaldemocraat Oskar Maria Graf deel uitmaken. De communisten en de SPD weigeren tot de Radenregering toe te treden.

De gedroomde Radenrepubliek in München was geen lang leven beschoren. Op 13 april wordt de stad door vrijkorpsen bestormd, in opdracht van de Duitse regering die in meerderheid door de SPD wordt gevormd. De aanval wordt afgeslagen door het Rode Leger, haastig opgezet door de communisten, die nu wél tot de Radenregering toetreden. Graf en Landauer worden uit de regering gezet, Mühsam was al eerder door de vrijkorpsen gearresteerd. Toller mag aanblijven als voorzitter van de Centrale Raad. De feitelijke macht berust nu bij het Rode Leger en bij haar commandant Eugen Leviné, waarmee de Radenrepubliek

feitelijk onder communistische leiding komt te staan.

In de eerste meidagen worden de revolutionairen overwonnen. Op de eerste mei wordt het Rode Leger na hevige gevechten verslagen, een dag later wordt München ingenomen. Het betekent het einde van de Radenrepubliek van München, die uiteindelijk nog geen maand heeft bestaan.

Toller wordt gezocht. Vanaf 12 mei 1919 staat er een beloning van 10.000 Mark op zijn hoofd. Eugen Leviné, die het snel geformeerde Rode Leger tegen de vrijkorpsen had geleid, wordt in juni 1919 na een proces vanwege hoogverraad ter dood veroordeeld en geexecuteerd, Gustav Landauer wordt ‘op de vlucht’ doodgeschoten, Erich Mühsam veroordeeld tot vijftien jaar gevangenisstraf. Toller krijgt na een proces wegens hoogverraad, dat van 14 tot 16 juli 1919 duurt, vijf jaar celstraf. Twee weken daarvoor heeft de jonge Republiek van Weimar het Verdrag van Versailles getekend en daarmee een schuldenlast voor de Eerste Wereldoorlog op zich geladen.

Tollers verdediging, bestaande uit drie advocaten, roept vijftig getuigen op die de ethische grondhouding van Tollers werk moeten benadrukken. Naast schriftelijke verklaringen van Carl Hauptmann en Thomas Mann, voorgelezen door de verdediging, getuigt ook de socioloog Max Weber voor Toller. Volgens de overlevering doet de hoogleraar dat niet geheel in Tollers voordeel, doordat hij hem als onrijp en naïef karakteriseert. Toller zou te karakteriseren zijn door zijn “absolute zuiverheid in de intenties, gepaard met ongewoonlijke wereldvreemdheid en onwetendheid van de politieke en economische realiteit.” Behalve zijn neiging om compromissen te sluiten is ook zijn politieke onrijpheid een terugkerend verwijt aan het adres van Toller, wat overigens niet zo vreemd is voor de vijftientwintigjarige met weinig politieke ervaring die Toller tijdens de dagen van de Radenrepubliek is.

Tegen de rechtbank, zo is in hoofdstuk 14 van *Eine Jugend in Deutschland* te lezen, bepleit Toller het recht van revolutie en noemt het oordeel niet een “vonnis van het recht” maar een “vonnis van de macht”. Zijn pleidooi verschijnt op 17 juli 1919 in de *Münchener Post*, in 1929 in *Die Weltbühne*.

Dat zijn rol in de Radenrepubliek niet alleen door de reactie, maar ook door de communisten werd bekritiseerd zat Toller dwars, zo blijkt behalve uit *Eine Ju-*

gend in Deutschland ook uit zijn tekst ‘Zur bayrischen Räterepublik’ uit 1925/26. Daarin weerlegt hij zeven beweringen over zijn rol die steeds weer naar voren werden gebracht. De gebeurtenissen hadden een eigen dynamiek die nauwelijks in toom te houden was, zo voert Toller aan. Onder meer vertelt Toller dat midden april 1919 een provocateur in eigen gelederen een wapenstilstand doorbrak waardoor behalve tal van levens ook de integriteit van de revolutie op het spel stond. Historische ontwikkelingen krijgen een ander perspectief door deze beschouwingen. Dat de korte revolutie slecht gepland en uitgevoerd was, en mede door verdeeldheid in eigen kring gedoemd was te mislukken, lijkt van grote afstand bekeken welhaast een feit.

Terwijl Toller gevangen zit, neemt elders in Duitsland de politieke onrust toe en worden zijn toneelstukken opgevoerd en gedrukt. Zijn in gevangenschap geschreven toneelstuk *Die Wandlung* gaat in september 1919 in première, de mislukte revolutie maar ook het juk waaronder de Duitse joden lijden staat erin centraal. Hoe roerig de tijden zijn, blijkt als een jaar na *Masse Mensch* (1921) de Berlijnse opvoering van het stuk *Die Maschinenstürmer* uitmondt in een vlammen protest tegen de rechts-extremistische moord op de joodse Minister van Buitenlandse Zaken Walther Rathenau, terwijl het drama *Hinkemann* in 1924 tot een schandaal leidt als nationalist in Dresden het stuk verstoren vanwege het vermeende gebrek aan vaderlandsliefde. Latere stukken (waaronder *Feuer aus den Kesseln* uit 1930) verschijnen — Toller is inmiddels uit de gevangenis ontslagen — in een veranderd maatschappelijk klimaat waarin minder belangstelling is voor realistische bespiegelingen. Tollers laatste toneelstuk *Pastor Hall* (1938) draagt hij op aan “de dag waarop dit drama in Duitsland mag worden gespeeld.”

Tollers drang naar het politieke activisme en het politieke theater was sterker dan zijn hang naar het esthetische experiment, ook al werkte hij samen met toneelvernieuwers. De mogelijkheden van de nieuwe massamedia hadden zijn belangstelling, hij maakte hoorspelen en schreef draaiboeken, maar wat hij deed diende een hoger doel. Dat blijkt ook uit zijn betrokkenheid bij de massatheateruitvoeringen die naar Russisch voorbeeld in Leipzig tussen 1920 en 1924 werden opgevoerd, met medewerking van vakbonden. In augustus 1922 werd het spektakelstuk *Bilder aus*

der französischen Revolution opgevoerd, naar een scenario van Toller. Hoewel de rol van het proletariaat in die revolutie historisch onjuist wordt uitvergroot, de verwijzing naar de Duitse novemberrevolutie is duidelijk. In augustus 1923 droomt de door Toller ontworpen uitvoering *Krieg und Frieden* van een door een Europese revolutie bewerkstelligde verbroedering tussen de volken ongeacht de klasse.

Op 15 juli 1924, enkele maanden na de start van het proces wegens hoogverraad tegen Hitler, komt Toller vrij. In de cel heeft hij onder moeilijke omstandigheden vijf toneelstukken en twee dichtbundels geschreven. Toller houdt toespraken in Duitsland, Palestina, Oostenrijk, Polen, Denemarken, Noorwegen en andere landen en schrijft veel. In een recensie in februari 1929 prijst hij *Im Westen nichts Neues* van Erich Maria Remarque om de waarheidsgetrouwe weergave van de absurditeit van de oorlog.

Het feit dat Hitler en de nationaalsocialisten steeds meer gedoogd worden karakteriseert hij in 1930 in *Die Weltbühne* als een onderschatting van hun machtswellust die een periode van “voorlopige ondergang van sociale, politieke en geestelijke vrijheid” zal inluiden die alleen maar door gruwelijke “oorlogen” zal kunnen worden beëindigd.

Aan het einde van 1933, het jaar waarin Hitler als rijkskanselier is beëdigd en waarin ook Tollers boeken op de brandstapels van de nazi's belandden, verschijnt *Eine Jugend in Deutschland*. Toller is dan een verbannen en opgejaagde auteur, een persona non grata, zijn boeken mogen niet meer in Duitsland verschijnen. *Eine Jugend in Deutschland* verschijnt daarom bij de Amsterdamse uitgeverij Querido, die nog werk van vele andere Exil-auteurs zou drukken. In het door Querido uitgegeven emigrantentijdschrift *Die Sammlung* verscheen in december 1934 Tollers koorwerk *Weltliche Passion*, een hymne op Rosa Luxemburg en Karl Liebknecht. Bij Querido verschenen in 1935 ook de *Briefe aus dem Gefängnis*, het tweede deel van de autobiografische trilogie die Toller had gepland. Van een derde deel zou het niet meer komen.

Eine Jugend in Deutschland verschijnt in december 1933, voor de prijs van hfl 2,- voor een ingenaaide editie, gebonden voor hfl 3,25. Bij Querido verschijnt een maand eerder van Heinrich Mann het boek *Der Hass — Deutsche Zeitgeschichte*. Menno ter Braak bespreekt beide werken prijzend in een dubbelrecen-

sie: “Beide schrijvers staan nog te zeer onder den directen invloed van de schokkende episode om zich geheel te kunnen losmaken van de (ik zou bijna zeggen, volstrekt menselijke en natuurlijke) behoefte aan rhetoriek, die iedere strijdbaarheid noodzakelijk meebrengt.”

Van *Eine Jugend in Deutschland* bestaan twee verschillende vooroorlogse edities, de eerste uit 1933 had een oplage van 2000 exemplaren en telde 287 pagina's. Curieus genoeg verscheen in dezelfde maand een editie met 295 pagina's in een oplage van 1000 exemplaren. Blijkbaar waren er aanpassingen gewenst. In die tweede editie is een deel van het woord vooraf verplaatst naar het einde van het slothoofdstuk. In de eerste editie heet het woord vooraf, op de pagina's ix-xv, nog “Blick 1933”, in de tweede editie met ingekort woord vooraf heet het “Blick heute”. In die tweede versie is bovendien een andere foto van Toller opgenomen en luidt de opdracht: “Dem Deutschland von morgen” — “Voor het Duitsland van morgen,” in plaats van “Dem Andenken meines Neffen Harry, der 1928, mit achtzehn Jahren, sich erschoss.” In 1936 verscheen de tweede variant van de eerste druk in een iets aangepaste versie in een tweede oplage, met nog eens vierduizend exemplaren.

In dezelfde maand dat Tollers herinneringen in het Duits verschijnen, is bij de Haagse uitgeverij Servire al de derde druk leverbaar van *Wat nu, kleine man?*, de geautoriseerde vertaling door Nico Rost van Hans Fallada's meteen in 1932 al wereldwijd succesvolle roman. Rost was een prominent pleitbezorger van vooral progressieve auteurs. Als literair correspondent van *De Telegraaf* was hij in 1922 naar Berlijn gegaan, al gauw schreef hij ook voor andere periodieken. Hij zat dicht bij de bron en vertaalde met grote voortvarendheid zo'n dertig Duitse literaire werken. Rost vertaalde onder meer Arnold Zweigs *De Vriendt keert weer* (1933; *De Vriendt kehrt heim* uit 1932) en reeds in 1930 Alfred Döblins *Berlin Alexanderplatz* (uit 1929).

Al in september 1934 verscheen de Nederlandse vertaling van Tollers autobiografie. Het is een “geautoriseerde vertaling uit het Duitsch” van de hand van Rost en verscheen bij uitgeverij De Vlam, verbonden aan de Onafhankelijke Socialistische Partij, binnen uitgeverij Contact. De titel *Ik was een Duitscher* geeft aan hoezeer Hitlers machtgreep het beeld van Duitsland deed kantelen en lijkt ingegeven door verkoopstrategische overwegingen. De vertaling, met een

omvang van totaal 219 pagina's, was iets goedkoper dan het origineel: hfl 1,90 of hfl 2,50. Rost gebruikte de tweede editie van de eerste druk als brontekst. Pas in 1981 verscheen de tweede, herziene druk van zijn vertaling als heruitgave bij uitgeverij Meulenhoff, onder de titel *Een jeugd in Duitsland*. Geert Gunneweg preees bij die gelegenheid Tollers herinneringen in 1982 in *De Waarheid* (*Volksdagblad voor Nederland*) als “een meeslepend en zeer bewogen relaas.”

Toller was al eerder dan 1934 in het Nederlands vertaald. In 1925 verscheen *Massa – Mensch. Een stuk over de sociale revolutie der 20e eeuw*, de vertaling door J. Jac. Thomson van het toneelstuk uit 1921 dat een keerpunt in Tollers oeuvre vormt en over de revolutie en tegenrevolutie gaat. Het voorwoord ervoor werd geschreven door Willem Banning, één van de grondleggers van de PvdA. In het spreekkoor ‘Dag van het proletariaat’, opgenomen in de bij uitgeverij Boekenvrienden Solidariteit verschenen kleine bloemlezing uit Tollers werk *In de boeien* (1935), klinkt even visionair als euforisch “Jubel! Jubel! Werkers der aarde! Massa wordt gemeenschap!” Ook was in 1928 al bij uitgeverij De Tijdstroom de vertaling van *Das Schwalbenbuch* (*Het zwaluwenboek*) verschenen, waarin Toller met het relaas en de gedichten over de zwaluwen die het leven van de gevangenen verrijken zijn sentimentele kant laat zien. Ook in *Eine Jugend in Deutschland* verwerkt Toller de gestileerde herinneringen over de zwaluwen en de repressie in de gevangenis.

In het woord vooraf van *Eine Jugend in Deutschland* da-teert Toller de afronding van zijn herinneringen op 10 mei 1933: “Op de dag dat in Duitsland mijn boeken werden verbrand.” Op het elfde congres van de PEN-Club in Ragusa (Dubrovnik) bekritiseert Toller in mei 1933 de passiviteit en het gebrek aan engagement van andere schrijvers. Dat was moedig, te meer daar op 1 april 1933 Joseph Goebbels, de minister voor propaganda, een radiotoespraak had gehouden waarin hij tegen de “joodse geest” tekeer ging. In die toespraak speelde Goebbels ook in op de ressentimenten over de Eerste Wereldoorlog door het beeld op te roepen dat twee miljoen Duitse soldaten “uit de graven in Vlaanderen en Polen” zullen opstaan en “aanklagen dat de jood Toller in Duitsland mocht schrijven dat het heldenideaal het domste van alle idealen is.” In een open brief aan Goebbels, zowel in Basel als in Praag gedrukt, toont Toller zich in 1933 strijdlustig. Omdat de Duitse PEN-Club geen stelling had geno-

men tegen de boekverbrandingen, richt Toller met anderen de PEN-Club van Duitse exilschrijvers op.

Nadat hij in augustus 1933 uit het staatsburgerschap is ontzet, vertrekt Toller naar Engeland. Daar worden al gauw zijn toneelstukken gespeeld. Toller zit bepaald niet stil: in november van dat jaar spreekt hij de Engelse PEN-Club toe die hem tot erelid heeft benoemd. In 1934 wordt hij bestuurslid van de Duitse Vrijheidsbibliotheek aan de Boulevard Arago in Parijs: de collectie bevatte literatuur die onder het nationaalsocialisme was verboden, evenals literatuur over het nationaalsocialisme.

Als in september 1934 het anti-Hitleressay *Der Antichrist* van Joseph Roth bij uitgeverij Allard de Lange verschijnt, neemt Toller in Leningrad deel aan het eerste congres van Sovjetschrijvers. Hij krijgt in 1935 steun van zowel het Britse parlement als de regering om Duitse emigranten te helpen. Onbaatzuchtig helpt hij ook uit eigen inkomen waar hij helpen kan. Dat Carl von Ossietzky, behalve hoofdredacteur van *Die Weltbühne* ook onvermoeibaar strijder tegen het fascisme, in 1935 de Nobelprijs voor de Vrede krijgt, is mede aan Tollers inzet te verdanken.

Vanaf de herfst 1936 reist Toller door Amerika en Canada. Hij houdt lezingen over nazi-Duitsland, een enkele keer over modern theater. Ook schrijft hij draaiboeken voor Metro-Goldwyn-Mayer. Hij leidt aan sterke depressies. In 1938 scheidt hij van de actrice Christiane Grautoff, die hij 3 jaar eerder huwde. Hij reist naar Spanje en het belegerde Madrid. Schuld bewust vindt hij dat hij zich al eerder voor de burgeroorlog had moeten inspannen. Via de radio doet Toller een dringend appel aan president Roosevelt om de hongerende Spaanse bevolking te helpen. Hoewel de Amerikaanse president de toespraak niet zou hebben gehoord, had die toch effect. Toller zet een internationale hulpactie op touw, reist ervoor naar Frankrijk, Engeland, Zweden, Denemarken en Noorwegen. Nadat Toller in het Witte Huis was geweest, besluit Roosevelt om Amerikaanse hulp voor de Spaanse bevolking te realiseren. Toller werkt aan een Spanje-boek dat hij uiteindelijk niet afmaakt. Nadat Franco echter Barcelona en Madrid heeft bezet, erkennen op 1 april 1939 Frankrijk, Engeland en de Verenigde Staten het Franco-regime. In mei houdt Toller nog voor de PEN-Club in New York een toespraak en neemt hij deel aan een receptie in het Witte Huis. Hij is 45 jaar en wanhopig.

Eind mei 1939 sterven kort na elkaar twee spraakmakende schrijvers die een emigrantenbestaan leidden: Ernst Toller en Joseph Roth. Toller sterft op 22 mei, Roth op 27 mei 1939 — volgens menigeen door in alcohol gedompeld verdriet om zijn vriend. In diverse stukken in *Het Vaderland* worden de schrijvers herdacht: op 23 mei noemt Menno ter Braak Toller terugblikkend “een schrijver van groot formaat, maar wel dat van een getourmenteerd mensch, die op hartstochtelijke wijze verknocht was aan een ideaal en daarvan op dikwijls schril-pathetische wijze kon getuigen”. Van het comité dat de rouwdienst voorbereidt maken naast diverse Amerikanen onder meer Thomas Mann, Arnold Zweig en Alfred Döblin deel uit — grote namen uit de literatuur. Meer dan 500 mensen wonen de rouwdienst voor Toller bij, onder meer Oskar Maria Graf, Sinclair Lewis en Klaus Mann houden een toespraak. Tollers urn staat thans in het Ferncliff Mausoleum.

Volgens de necrologie in de *New York Post*, verschenen op 23 mei 1939, was Toller “the greatest intellectual force among democratic writers.” Zijn collega-schrijver Lion Feuchtwanger vergeleek zijn intensiteit met een kaars die aan beide einden was aangestoken. Enkele dagen na Franco’s zegetocht in Madrid had Toller zich in het hotel Mayflower in New York verhangen. Als de tragische held Karl Thomas in Tollers toneelstuk *Hoppla, wir leben!* (1927) zich in de gevangenis heeft opgeknoopt, zegt een personage: “Zo sterft geen revolutionair.”

Ewout van der Knaap is hoofddocent Duitse letterkunde aan de Universiteit Utrecht